

४) कृतज्ञतेचे प्रतीक : मीठ.

सर्व भारतीय भाषात, मिठाच्या संदर्भात सूचक शब्द, म्हणी आणि वाक्प्रचार आहेत. नमकहराम, नमकहलाल वगैरे शब्दातून आणि खाल्या मिठाला जागण-न जागण या वाक्प्रचारातून, कृतज्ञतेची वा कृतज्ञतेची भावना सूचित होते. नावडतीचं मीठ अळणी, या म्हणीतून आहारात मीठ किती महत्त्वाचं आहे, याची जाणीव स्पष्ट होते. कारण पोटभर फक्त गोड खाणं नमत नाही माणसाला! गोड पदार्थाच्या सोबत चमचमीत पदार्थ हवा असतो. चमचमीत पदार्थांचं तसं नसतं. त्याच्या सोबत गोड पदार्थ असला तर हवा पण नसला तरी चालू शकतं, याचा तुम्ही अनुभव घेतला असेल. म्हणून कौतुकांनं या खरत आणि मरत पदार्थाला, पदव्या दिल्यागत वा विशेषण वाटण्याजोणी अनेक विशेषनामं बहाल करण्यात आली आहेत. सबरस, दिल्यागत, जीवनरस, रामरस ... या नावातून मिठाचं महत्त्व अलगद जाणवतं. गुजरातेत तर मीठ अत्यंत शकुनसूचक पदार्थ समजतात. बलीप्रतिपदेस, सूर्योदयापूर्वी नव्या वर्षांचं खागत करताना, ही मंडळी शकुनाचं मीठ खरीद करतात. गुजराती प्रजेंचं नवं वर्ष विक्रम संवताच्या पंचांगास अनुसरून सुरु होतं. बलीप्रतिपदेस ते 'वेसतू वर्ष' म्हणजे नव्या वर्षाचा बसता दिवस असं म्हणतात. नव्या वर्षाच्या पहाटे, शकुनाचं मीठ विकणारे अनेक गरजू विद्यार्थी गुजरातेत रस्तोरस्ती हाळी देतात, 'सपरमां दा'ढे सबरस' म्हणजे मिठाच्या शुभ दर्शनानं नव्या वर्षाचा शुभारंभ! केवळ गरीब विद्यार्थीच मीठ विकायला निघतात, असं नव्हे तर गरजू नसणारे तरुण विद्यार्थीही पहाटेस मीठ विकून मिळालेल्या पैशातून मरतीत खादडीचा आनंद लुटतात.

मिठाला इतकं महत्त्व प्राप्त होण्याचं कारण काय? भारतीय समाजात नैवेद्याच्या ताटात निरखल मीठ वाढण्याची पद्धत नाही, असं का? मिठाचा संबंध कृतज्ञतेशी का जोडला जातो, हे ठाऊक आहे तुम्हाला? या संदर्भात गुजरातेत एक रम्य अख्यायिका प्रचलित आहे.

देव आणि दानवांनी मिळून समुद्रमंथन केलं. समुद्रातून असंख्य मौल्यवान रत्नं प्राप्त झाली तरी त्यांनी मंथन थांबवलं नाही. पण अमृत हाती लागताच ते हुलारले. आनंदाच्या भरात मंथन थांबतून देवांनी अमृतकुंभ घेऊन पळ काढला. त्या घार्फत समुद्रातलं मीठ समुद्रातच राह्यलं. समुद्रात झोपलेल्या विषूल मिठाची देवांकडून घोर उपेक्षा घडली. मिठाला हा अपमान फार झाँबला. देवांना आपलं महत्त्व पटवून घायवंच, असा निश्चय करून मीठ मनातल्या मनात - नव्हे समुद्रातल्या समुद्रात झुरत राह्यलं.

देव आणि दानवांना सुचलं नाही, वा महत्त्वाचं वाटलं नाही, ते काम मानवानं आत्मीयतेनं केलं. वर्षानुवर्ष समुद्रात निरुपयोगी अवरथेत पळून असलेल्या मिठाला, मानवानं, मंथन करून नव्हे तर बुद्धिचातुर्यांनं बाहेर काढलं. त्याला आपल्या जीवनात प्रेमानं अनन्य रुदान दिलं. इहलोकींचं अमृत म्हणून मानवानं मिठाचा गुणगौरव केला. देव आणि दानवांनी केलेल्या उपेक्षेमुळं हिरमुसलेल्या मिठाला अर्थातच खूप आनंद झाला. तत्परतेनं ते मानवाच्या सेवेसाठी हात जोडून उभं राह्यलं. मिठाच्या रूपानं मानवास खरोखर जीवनरस प्राप्त झाला. शिवाय इतकं खरत मीठ गोरगरिबांनाही सहज परवडत असे. राजा असो वा रंक! मिठाचं अपरिहार्यपण मानवानं एकमुख्यानं मान्य केलं. मानवप्रेमात मीठ वर्षानुवर्ष चिंब भिजत असलं तरी....

तरीही मिठाच्या अंतरात सल होताच. देवांना महत्त्व पटव्याविना तो शमपार नव्हता. एकदा काय झालं, देवांच्या राजाला पृथ्वीवर फेरफट का मारण्याची हुक्की आली. त्याला वाटलं, विष्णुनंच वारंवार का पृथ्वीवर फिरण्याचा आनंद लुटावा? तरी खवाहावत: राजा आळशी! काहीसा बिलंदरही! त्याला विष्णुसारखं अवनीवर जायचं होतं; पण अवतार बिवताराची जबाबदारी त्याला नको होती. राजा असल्यानं त्याला खवत: जबाबदारी न घेता ती दुसऱ्याला सोपण्याचीचीच सवय होती. त्याला केवळ पृथ्वीवर उंडारायचं होतं. सामान्य माणसाच्या वेशात मनःपुत भटकून मजा करून परत फिरावं, असा त्याचा मानस होता. जनजीवन फक्त बघायचा! मानवाच्या सुखदुःखाशी त्याला सोसर-सुतक नव्हतं. तो वेश बदलून सामान्य माणसासारखा पृथ्वीवर फेरफट का तेळढा मारणार होता. विशिष्ट रथानी जाण्याचाही त्याचा आग्रह नव्हता. म्हणून तयारी करण्यात त्यानं वेळ दवडवला नाही. मनात विचार येताच त्यांनं त्वरीत अंमलात आणला. देवांचा राजा अनायास पृथ्वीवर निथं उतरला ते आर्यवर्तीतील गुर्जरभूमीतील एक खेडं होतं. मनःपुत भटकण्याचा आनंद तो लुटत राह्यला. खर्गापेक्षा भिज्ञ वातावरणात टिवल्या खाल्या करण्यात तो इतका रमला की किती वेळ गेला, ते त्याला कळलंच नाही.

दुपार झाली. टक्करीत दुपारच्या उघ्यानं राजाच्या घशास कोरड पाडली. तोवर भटकंती करत तो तुरळक वर्ती असणा-या भागात पोहोचला होता. एका शेतक-याचं ते मोठं शेत होतं. त्याला दूरवर एक झोपडी दिसली. थकल्या पायात जोर भरून तो तिथं गेला. ती त्या शेताच्या मालकाची - शेतक-याची झोपडी होती. झोपडीचं दार सताड उघडं होतं. तरी आतव्या माणसांचं लक्ष वेधण्याच्या उद्देशानं दारावर टक्टक करून राजानं विचारलं, "भाऊ, पाणी मिळेल का? फार तहान लागलीय."

शेतक-यानं चमकून वर बघितलं. दारात वाटसरु उभा होता. घामेजलेला! श्रमित! थकलेला! शेतकरी होता आतिथ्यशील! श्रांत वाटसरुसाठी त्यानं लगबरीनं चटई अंशरली. रनेहल खरात तो म्हणाला, "या पाहुण! वाहच बसा तरी!"

वेष पालटलेल्या आणि थकल्या-भागलेल्या देवांच्या राजाच्या चहे-सावर देवत्वाच्या आभेचा लवलेश नव्हता. बसणं ही गरज असावी असा तो धपकन बसला. शेतक-यानं अगत्यानं नवागतास गुळपाणी दिलं. देवांचा राजा चकीत झाला. मानवाविषयी त्याच्या मनात बरेच पूर्वग्रह होते. म्हणून या आतिथ्यशीलतेन त्याला चकित केलं. त्याला शेतकरी आवडला. ते कमी होतं तर हातात ताटली घेऊन शेतकरीण बाहेर आली. ताटली पाहुण्यासमोर ठेवून ती रनेहल खरात म्हणाली, "दुरुन आले आहात! रिकाम्या पोटी पाणी प्रकृतीला बाधक ठरत. गरिबाघरचे दोन घास पोटात जाऊ द्या, म्हणते मी!"

किंचित आढेवेढे घेत देवांच्या राजानं होकार दिला. पहिला घास तोंडात ठेवताच त्याला दुसरा घास हवासा वाटला. तिसरा... चौथा... देवांच्या राजाला जेवण इतकं आवडलं की तो खातच सुटला.

"या! काय मरत चवदार भोजन आहे!" तो उद्गारला, पाहुण्याचं बोलणं ऐकून शेतक-यास वाटलं की वाटसरु फार भुकेला असावा. त्यानं पल्नीला पुळा वाढायला सांगितलं. पाहुणा वेगानं - खरं म्हणजे हावरटासारखा खाण्यावर तुटून पडला होता. पोट भरल्यावरच तो थांबला. हात धुवून तो तृप्त खरात म्हणाला, "असं रुक्कर जेवण, मी जन्मात जेवलो नव्हतो."

"का चेष्टा करता राव गरिबाची?" शेतकरी म्हणाला, "मेथीचा ठेपला आणि ताक, हा साधाच तर बेत! गरीबाला तोही नवलाचाच म्हणा!"

"जे असेल ते! फार खादिष्ट होतं ते. हा ठेपला कसा करतात हो?" देवांचा राजा विचारता झाला. त्याच्या खरात मानभावीपणाचा लवलेश नव्हता. ते जाणवून शेतकरीण बाजरीच्या पिठात बेसन, लखण आणि मेथीची भाजी घालून ठेपला कसा करायचा त्याची रीत सांगू लागली. पाहुणा लक्ष देऊन ऐकत होता. तिच्या बोलण्यात मीठ शब्द आला आणि त्यानं गोंधळून विचारलं, "मीठ म्हणजे काय? खास पदार्थ आहे का? मिठाई वगैरे?"

"गरिबाघी मिठाई वा खास पदार्थ कुठचा असायला भाऊ? सगळ्या पदार्थात कणभर मीठच तर परवडत! मीठ भाकर, कांदा भाकर वा मिरचीचा ठेचा आणि भाकर, सा-यात भाकरी घशाखाली उत्तरवायला मिठाचीच मदत! मिठाई नसली तर चालतं, पण मीठ नसलं तर सारं सपक वाटतं."

"हे मीठ असातं कसं?" शेतक-याला पाहुणा विचित्र वाटला. तरी त्यानं मीठ न दाखवण्याचा उद्भवपणा मात्र केला नाही. मीठ घातलेल्या जेवणाच्या मोहानं देवांच्या राजाला तिथं मुक्काम करावासा वाटला. त्यानं काही दिवस तिथं राहण्याची इच्छा व्यक्त केली. त्यासाठी शेतक-याची परवानगी माणितली. शेतक-याला पाहुणा सालस वाटला. शिवाय अतिथी देवो भव, असं समजणा-या शेतक-यानं, पाहुण्याला देवांच्या राजाचा नाही तरी देवाचा सन्मान दिलाच.

वारतविक शेतकरी अगदी गरीब नव्हता. त्याच्या मालकीची खूप नमीन होती. त्याच्या हाताखाली राबणारी कुळंही करीच होती, आधी! पण दोन वर्षापासून पावसानं पाठ फिरवली होती. रोजंदारीवर काम करणा-या कुळांची संख्या कमी होत होत शून्यावर गेली. यंदा पाऊस धड पडला तरी सारी नमीन कसता येणार नव्हती. कारण कामाला आवश्यक तेहढी माणसं आणायची तर रोजगाराविना कोण येणार, हा प्र१न होता. मोती पिकण्याइतका पाऊस पडला तरी पीक आल्याशिवाय - खरं म्हणजे त्याची तिक्री झाल्याविना पेका हाती येणार नव्हता. शेतकरी या समर्येत उसासत असताना, नेमका हा सालरा पाहुणा तिथं गेला. पाहुण्याकडून काम करून घेण्याची शेतक-याची वृत्ती नव्हती. पण पाहुणा वेळ घालवण्यासाठी आपणहून शेतात काम करू लागला. सुरुवातीस शेतक-यानं भीडेपोटी त्याला काम करू नकोस, असं म्हटलंही! मग त्यानं विचार केला, 'पाहुण्याचा वेळ जाईल आणि कामात मदत होईल. निरोप देताना घसघशीत भेट देऊ म्हणजे झालं!'

देवांचा राजा रुचकर जेवणाच्या मोहानं शेतक चाच्या घरचा होऊन राहिला. शेतक चाच्या बरोबरीनं नव्हे तर त्याच्या कैकपटीनं अधिक कामाचा तो फडशा पाडत आसे. नायरं तर तो नावच घेईना. दहा जणांचं काम करणारा पाहूणा, जायरं म्हणाला असता तरी आता शेतकरी त्याला आग्रहानं पीक निघेतो ठेवून घेणार होता. दुष्काळग्रत परिस्थितीनं गांजला असला तरी शेतकरी लबाड नव्हता. त्याची दानत पाहुण्याला लुटण्याची नव्हती. खरोखरीच पाहुण्याची बोळवण करताना पाहुण्याच्या श्रमाची कदर होईल, अशी भेट देण्याचा त्याचा मानस होता.

दिवसामागून दिवस जात होते. उन्हाळा सरला, पाऊस आला. वरुणाची कृपाच नव्हे तर साक्षात वरुणाचं व्यवस्थित येणं होण्याचा रंग दिसू लागला. खर्गात राजा नसल्यानं सा-चा देवांना काळजी लागली होती. विष्णुनं दशावतार घेऊन वसुधेवर खूपदा वास्तव्य केलं होतं. इतर देवांनाही वाटलं, 'बधू तरी पृथ्वीवर काय जाढू आहे ते! येताना राजाला घेऊन येऊ.' दिव्य दृष्टिनं त्यांनी राजाचा शोध घेतला. पाहता पाहता सारे देव त्या शेतात उतरले. पाहुण्याचे मित्र आलेले पाहून आतिथ्यशील शेतक चानं त्यांचा यथोचित पाहुण्याचार केला. पाहुण्यांप्रमाणं हे मित्रही रुचकर खरयंपाकाच्या प्रेमात पडले. ते सारे शेतात राबू लागले. रुचकर जेवण जेऊन रात्री निवांत झोपू लागले. कुणी शेतक चाजवळ कसलीही मागणी करत नव्हत. सा-चांना जेवण घावं लागत होतं, इतकंच!

पाहता पाहता पिंक वाढू लागली. पाहुण्याच्या पायगुणानं म्हणा वा कशीही, शेती ब्लेस झाली, म्हणून शेतकरी खूप होता. शेतकरीण कौतुकानं एखादा जारत पदार्थ रांधत होती. हपापन्यागत सारे देव त्यावर ताव मारत होते. पाहुणा वा त्याचे मित्र, कुणीही परतण्याचं नाव घेईनात. झक्क पीक उतरलं आणि शेतक चानं पत्नीला पाहुण्याच्या सन्मानार्थ झोकात दिवाळी करायचा आदेश दिला. दिवाळीचे पदार्थ त्यार होऊ लागले आणि देवांच्या तोंडाला अधिकाधिक पाणी सुटू लागलं. सारे देव आनंदाच्या सागरात डुंबत होते. नव्हती त्यांना पत्नी आठवत की मुलांची आठवण येत.

पण खर्गात हाहाकार माजला होता. देवबाळांच्या तोंडावरचं तेन झपाटचानं ओसरत होतं. बच्चे लोकांना पित्याविना खर्ग सुना वाटत होता. 'बाबा केळ्हा येणार?' असं विचारून देवबाळ आपापन्या आईंचं डोकं पिकवत होती. मग माता समाजानं मोठचा बाळांवर लहानांची जबाबदारी सोपून बाबा समाजाच्या शोधात पृथ्वीवर जायचा निर्णय घेतला. देवीसमाज आपापन्या नव-चाचा कान धरून त्याला खर्गात नेण्यासाठी भूतलावर उतरला. त्यांनी शेतातच नव-चाला गाठलं. पत्नींचं म्हणणं पटलं तरी मीठ घालून केलेल्या रुचकर अज्ञाला चटावलेल्या देवांचा पाच काही केल्या तिथून निघेना. पाहुण्यांना बोलवायला त्यांच्या बायका आलेल्या पाहून आतिथ्यशील शेतक चाचा आनंद गगनात मावेना. त्यांन सर्वांना दिवाळींचं जेवण जेवून जा, असा आग्रह केला. देवांनीही दिवाळींचं जेवण जेवून निघण्याची तयारी दर्शवली. नाहलाजानं देवीसमाजानं ती रात्र तिथं थांबण्यास रुकार दिला.

देवी समाजासमोर मिठाचा वापर केलेला रुचकर थाळा धरून, देवांनी लक्ष्मीपूजनाचा विधी संपन्न केला. खरयंपाक खरोखर रुचकर होता. पण देवीसमाजाला देवांसारखं वेजबाबदार वर्तन करणं आवडणार नव्हत. खर्गात मुलं एकटी असल्याचं त्यांना विरमण होऊ शकत नव्हतं. म्हणून त्यांनी उपास नाहीर केला. तरी मानव दिवाळी कशी साजरी करतो, ते बघण्यासाठी फेरफटका मारण्याचा मोह त्यांनाही आवरता आला नाही. मृत्युलोकात कुणी सररखतीच्या तर कुणी शक्तीच्या तर कुणी लक्ष्मीच्या नावानं आराध्यदेवतेची पूजा करत असलेलं पाहून, देवी समाजास अतीव समाधान वाटलं. त्यांनी मानवाला मनापासून आशीर्वाद दिला. समाधानानं त्या शेतात परतल्या. अर्थात या हर्षला गालबोट होतं. कोमेजलेल्या मुलांचं स्मरण त्यांना घायाळ करत होतं.

पृथ्वीलोकावर दिव्यांचा झगमगाट, फटाक्यांच्या आतपवाजीचा धमधमाट होता. पण खर्ग अंधारात असेल, मोठ्यांच्या अनुपस्थितीत छोटी देवबाळ बावरली असतील. डोक्यात प्राण आणून, ती माता-पित्यांची प्रतीक्षा करत खिडकीत आणि दारात खोळंबली असतील. उदास बाळांच्या आठवणीनं देवी समाजाचं मातृहृदय कळवळत होतं. मरत जेवून सुरत पडलेल्या देवांशी हुंजात घालण्यास आता पर्याय उरला नसल्याचं, त्यांना अलगाद जाणवलं. वादवादी अटल होती. जमेल तितकं मीठ बरोबर नेऊ, खर्गात मीठ वापरून रुचकर खरयंपाक करू, वगैरे आश्वासनं देऊन देवी मंडळानं देवांना पृथ्वीचा निरोप घ्यायला भरीस घातलं. त्या आश्वासनानुसार आपापन्या पदरात आणि पतिदेवांच्या उत्तरीयातही मीठ भरून त्यांनी घट्ट गाठ मारली. रात्रीच्या शेवटच्या प्रहरी सा-चांनी मृत्युलोकाचा निरोप घेऊन

ખવળારોહણ આરંભલાં.

પણ મીઠ અરાં સહજ ત્યાંના વશ હોકે ફચ્છિત નાછતં. ત્યાચી મહત્વાકાંક્ષા કૃતજ્ઞતેચં પ્રતીક ઠરણ્યાચી હોતી. મહણૂન ત્યાંન પ્રવાહી રૂપ ધારણ કેલાં. ખવળારોહણ કરણા-ચા દેવ-દેવતાંચ્યા વર્ખાતૂન તે પ્રવાહ રૂપાત અવનીવર ટપટપુ લાગલાં. માનવાસાઠી મિઠાચ્યા મનાત અસાનેલી કૃતજ્ઞતા પાહૂન દેવ હેલાવલે. ત્યાંની મનાપાસુન ત્યાલા આશીર્વાદ દિલા....'તુઝી ફચ્છા સફળ હોવો. માનવ જીવનાત, શુદ્ધતેચં શુભ્ર પ્રતીક મહણૂન તુઝા કૃતજ્ઞતેનં સ્વીકાર હોવો.'

સકાળ જ્ઞાલી. નિદ્રા સંપ્રેષણ માનવાનાં ડોકે ઉઘડલે તેવા કુણાચ્યા દારાશી તર કુણાચ્યા રિવડકીશી વા કુણાચ્યા અંગણાત દેવદેવતાંચ્યા વર્ખાતૂન જિરપલેન્યા મિઠાચે ફલે ફલે શુભકણ વિખુરલે હોતે. સુપ્રભાતી મિઠાચં દર્શન હોણં, હા ત્યાંના શુભશકુન વાટલા. કુણાચ્યાશા તોંઢૂન અનાયાસ હાઠી ઉમટલી, "સપરમાં દહાડે સબરસ!"

તેવાપાસુન બલીપ્રતિપદેસ, નચ્ચા વર્ષાચી શુભ સુરૂખતાત, મિઠાચ્યા દર્શનાનાં - ખરીદીનાં કરણ્યાચા, ગુજરાતેત રિવાજ સુરૂ જ્ઞાલા. દેવાંચ્યા આશીર્વાદાનાં મીઠ કૃતજ્ઞતાસ્યુચક બનલાં. સા-ચા ભારતીય ભાષાત કૃતજ્ઞતેસાઠી મિઠાચી ઉપમા બુલંદ બનલી. નૈવેદ્યાચ્યા પાનાત સારં વાઢલાં તરી નિર્ખળ મીઠ માત્ર વાઢત નાહીએ; તે ચાસાઠી! મિઠાચ્યા ભાવનેચા ગૌરવ કરણ્યાચી - દાદ દેણ્યાચી તી લોભરા રીત અસાતે. મહણૂન સમુદ્રાચ્યા મંધનાતૂન ચૌદા રત્નાં નિઘાતી અસાં ન મહણતા, સુનાણ લોક પંધરા રત્નાંચા ઉલ્લેખ કરતાત. હે પદ્ધરાત્મં રત્ન મહણને જીવન સપક બન્ય ન દેણારં મીઠ!

પૂર્વ પ્રસિદ્ધી બાલવાડી દિવાળી ૧૯૯૪.

આણિ

પ્રવાસાતીલ ચોળ વિયોગ હે સંકલન.